

УДК 338.244.47

Лісовська Л.С., д.е.н., професор
Національний університет «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0002-9937-3784>
lidia.s.lisovska@lpnu.ua
Lidiya Lisovska, Doctor of Economics, Professor
Lviv Polytechnic National University
<https://orcid.org/0000-0002-9937-3784>
lidia.s.lisovska@lpnu.ua

Усик В.Ю., студент
Національний університет «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0009-0001-4884-7011>
vladyslava.usyk.mmeoaz.2022@lpnu.ua
Vladyslava Usyk, student
Lviv Polytechnic National University
<https://orcid.org/0009-0001-4884-7011>
vladyslava.usyk.mmeoaz.2022@lpnu.ua

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ СУМСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ НОВОГО ЕТАПУ

Стаття присвячена дослідженню проблем стратегічного управління територіальної громади України. Проаналізовано основні показники соціально-економічного розвитку Сумської територіальної громади у 2021 та 2023 рр. Визначено основні загрози та виклики розвитку територіальної громади. Окреслено необхідність зміни стратегічних напрямів розвитку громади у післявоєнній відбудові.

Ключові слова: повоєнна відбудова, виклики, загрози, територіальна громада, стратегія.

STRATEGY FOR THE DEVELOPMENT OF THE SUMYA TERRITORIAL COMMUNITY: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF THE NEW STAGE

The article is a detailed study of the problems of strategic management of the territorial community in Ukraine under martial law and post-war reconstruction, focusing on the specific example of the Sumy territorial community. The authors analysed the main indicators of the community's socio-economic development in 2021

and 2023, carefully studying the trends and dynamics of changes. In particular, a comparison of community budget revenues and expenditures was made.

The article reveals the main threats and challenges facing the territorial community, identifying the key aspects that affect its development. Particular attention is paid to identifying those factors that may affect strategic management in the post-war period of reconstruction.

The authors emphasise the need to change the strategic directions of community development, taking into account the new realities and challenges that arise in the current socio-economic context. The proposed recommendations and conclusions can serve as a basis for formulating effective strategies for managing a territorial community in the context of modern challenges and changes.

Keywords: post-war reconstruction, challenges, threats, territorial community, strategy.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну та зміна геополітичного контексту світового правопорядку значно вплинули на пріоритети розвитку як національного рівня, так і на рівні місцевих громад. Переформатування пріоритетів позначається на всіх процесах регіонального розвитку під час воєнного стану та післявоєнної відбудови територіальних громад. Ці виклики охопили процеси управління та функціонування Сумської міської територіальної громади та позначилось на змістовому наповненні стратегічних документів.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Дослідження проблем місцевого самоврядування та окремих територіальних громад стало предметом наукових публікацій Кравціва В. С., Сторонянської І. З., Матвіїшин Є. Г., Заброцької О. В., Дороша В.Ю. Розроблення пропозицій щодо зміни пріоритетів розвитку територіальних громад в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови України викладено у публікаціях Волосюк М.В, Склярської О., Бедрія Р. Б, Саєнко О.О., Сова О., Третяка В. та інші.

На державному рівні також розроблено ряд нормативно-законодавчих актів, що скеровані на формування інструментів та принципів повоєнної відбудови окремих територій України. Зокрема, Закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій» та «Про

засади державної регіональної політики» в новій редакції, Програма з відновлення України Міністерства розвитку громад та територій України.

Значна увага до проблем відновлення України проте не заперечує того факту, що основна відповідальність та ініціатива за формування необхідних стратегічних документів покладено саме на представників територіальної громади.

Цілі статті. Вторгнення суттєво вплинуло на економічну, соціальну сферу та управління громадою, що вимагає перегляду та оновлення стратегії розвитку для адаптації до нових реалій. Цілями статті є обґрунтування пріоритетів розвитку Сумської громади на підставі аналізування показників соціально-економічного розвитку громади.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

У складі Сумської міської територіальної громади (СМТГ) є 21 населений пункт, де місто Суми є адміністративним центром та містом обласного значення (Статут, 2021).

Сумщина однією з перших зазнала удару російської армії у 2022 році. Сумський кадетський корпус став справжнім форпостом, який перешкоджав просуванню ворожих колон вглиб країни. Загальна оцінка прямих втрат інфраструктури Сумщини станом на лютий 2023 року за даними Київської школи економіки становить 3 млрд доларів (Звіт, 2023). В місті пошкоджень зазнала цивільна інфраструктура та близько 20-ти об'єктів критичної інфраструктури (Стратегія, 2023). Значні негативні зміни позначилися на показниках економіки та соціального життя громади (табл.1).

Внаслідок російського вторгнення в територіальній громаді на 19,5 тисяч зросла кількість внутрішньо переміщених осіб, 599 з яких — діти, зареєстровані в закладах освіти (Стратегія, 2023). Станом на 31 травня 2023 року економічно активне населення складає 68% від загального населення. Економічно активні промислові підприємства скоротились на 35 одиниць, 5 підприємств релоковано. Проте зменшились обсяги виробництва, що призвело до зниження попиту на робочу силу. Протягом 2022 року кількість доступних вакансій зменшилася на

35% відносно аналогічного 2021 року. А середня кількість штатних працівників скоротилася на 22 тисячі. У 2023 році майже 70% об'єктів побутового обслуговування відновили свою роботу.

Таблиця 1

Основні показники соціально-економічного розвитку
Сумської ТГ у 2023-2021 рр.

Показник	Од. вим.	Період	
		на кінець 2021 р.	на кінець I півріччя 2023 р.
Кількість внутрішньо переміщених осіб	осіб	понад 4500	понад 25500
Кількість осіб на обліку в Сумській філії Сумського обласного центру зайнятості	осіб	2 068	1 899
Потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць	осіб	6533	5100
Актуальна база вакансій	посад	778	667
		на кінець 2021 р.	на кінець 2022 р.
Кількість активних промислових підприємств	Од.	542	507
		на вересень 2021 р.	на вересень 2022 р.
Середньооблікова кількість штатних працівників по юридичним особам та фізичним особам підприємцям	осіб	82 537	60 532
		за 2021 рік	за 2022 рік
Податок на доходи фізичних осіб	млн грн	1 657,2	1 892,1

*Складено на основі даних Департаменту соціального захисту населення Сумської міської ради

Змінилися бюджетні показники. У 2022 році до бюджету ТГ надійшло 86,2% доходів від затвердженого плану, що майже на 1% менше у порівнянні з надходженнями за 2021 рік (табл.2).

Таблиця 2

Структура основних джерел надходжень до бюджету СМТГ,
млн грн

Показники	За січень-вересень 2021 р.	Частка, %	За січень-вересень 2023 р.	Частка, %
Податкові надходження — всього, зокрема:	2 189,3	77,11	1 872,0	69,10
Податок на доходи фізичних осіб	1 189,6	99,45	1 328,9	99,93
Акцизний податок	106,7	6,32	171,1	9,14
Місцеві податки та збори, що сплачуються (перераховуються) згідно з Податковим кодексом України - всього, зокрема:	380,7	22,55	368,9	19,70
Податок на майно	158,8	41,72	113,8	30,85
Туристичний збір	0,48	0,13	0,5	0,14
Єдиний податок	221,3	58,16	254,6	69,02
Неподаткові надходження — всього, зокрема:	88,1	4,03	180,6	6,67
Плата за надання адміністративних послуг	13,4	38,14	15,8	18,01
Надходження від орендної плати за користування майновим комплексом та іншим майном, що перебуває в комунальній власності	21,4	60,62	71,7	81,85
Надходження коштів пайової участі у розвитку Інфраструктури	1,4	20,13	1,1	8,26
Власні надходження бюджетних установ	38,7	43,87	77,6	42,99
Доходи від операцій з капіталом	6,6	0,30	3,8	0,14
Цільові фонди	2,0	0,09	0,2	0,01
Офіційні трансферти	404,5	18,47	652,4	24,08
<i>Разом доходів</i>	<i>2690,5</i>	<i>100</i>	<i>2709</i>	<i>100</i>

Зазнала змін структура надходжень до загального фонду громади, також зросли обсяги сплаченого податку на доходи фізичних осіб, орендної плати за користування майновим комплексом комунальної власності.

Рівень податкоспроможності бюджету Сумської ТГ вищий за середній по країні, що вимагає механізму горизонтального вирівнювання у вигляді реверсної дотації до Державного бюджету України. Боргове навантаження на бюджет громади залишається низьким. З 2022 року видатки на безпеку громади зросли до 218,0 млн грн. (табл.3).

Таблиця 3

Структура основних видатків бюджету СМТГ, млн грн

Показники	За січень-вересень 2021 р.	Частка, %	За січень-вересень 2023 р.	Частка, %
Загальнодержавні функції	344,1	17,69	404,5	16,94
Громадський порядок, безпека та судова влада	4,3	0,22	63,1	2,64
Економічна діяльність	191,4	9,84	135,1	5,66
Охорона навколишнього природного середовища	1,5	0,08	1,5	0,06
Житлово-комунальне господарство	256,9	13,21	244,1	10,23
Охорона здоров'я	127,8	6,57	152,5	6,39
Духовний та фізичний розвиток	73,1	3,76	76,1	3,19
Освіта	848,2	43,60	1 013,6	42,45
Соціальний захист та соціальне забезпечення	98,0	5,04	297,2	12,45
<i>Разом видатки</i>	<i>1 945,3</i>	<i>100</i>	<i>2 387,7</i>	<i>100</i>

Обсяг видатків бюджету СМТГ у 2023 році зріс на 22,4% у порівнянні з 2021 роком. Проблемними питаннями щодо наповнення бюджету, які пов'язані з воєнним станом, є фінансові обмеження, недостатність обігових коштів у суб'єктів господарювання та зниження платоспроможності споживачів. Пріоритетними завданнями для місцевої влади у напрямку забезпечення громади фінансовими ресурсами є підвищення рівня публічності та прозорості бюджетного процесу, удосконалення бізнес-клімату та залучення інвестицій.

Окреслені зміни зовнішнього та внутрішнього середовища громади знайшли відображення у змінах стратегічних документів. Стратегічні документи включають плани, положення та стратегії, які регулюють стратегічний розвиток громади (Реєстр, 2023) та охоплюють економічну та соціальну сферу, інфраструктуру, туризм, інновації, місцеве самоврядування, безпеку, екологію та інші сфери міського життя (рис.1).

Повноваження щодо затвердження та формування стратегічних документів надані міському голові, міській раді та управлінню стратегічним розвитком міста, яке є виконавчим органом Сумської міської ради та координує і є відповідальним за стратегічний розвиток громади (Положення, 2018).

Стратегія розвитку до 2027 року є актуальним документом, який відповідає на ключові виклики та інтереси громади. На підставі результатів аналізу викликів та загроз внутрішнього та зовнішнього середовища громади зроблено такі висновки.

Основними загрозами нового етапу розвитку для громади у 2023 р. стали близькість до кордону з росією та новостворені периферійні умови, що прямо впливає на економічні показники. А також міграція населення, зростання рівня злочинності та енергетична криза. В той час, серед можливостей акцент на розвиток бізнесу, зовнішньому фінансуванні та перекваліфікації працівників.

Сильні сторони громади включають громадянський активізм, бізнес, фонд автентичних архітектурно-історичних пам'яток та роботу освітнього сектору.

Слабкими сторонами стали низький рівень розвитку інфраструктури та інклюзії, міграція населення, «тіньова економіка», відсутність системної роботи та підходів до інновацій та реформ. Акцентними сильними сторонами є патріотизм ініціативних спільнот, приток молодого населення, роль бізнесу в економіці громади, освітні заклади та їх потенціал. Акценти слабких сторін торкаються бізнесу, інфраструктури та управління громадою.

СТРАТЕГІЧНІ ДОКУМЕНТИ УПРАВЛІННЯ СТРАТЕГІЧНИМ РОЗВИТКОМ МІСТА СУМИ ТА СФЕРИ ЇХНЬОГО ВПЛИВУ НА МІСЬКЕ ЖИТТЯ

План місцевого економічного розвитку міста Суми (визначає ключові напрями та заходи для підтримки та сприяння економічному зростанню та розвитку міста)

(Ж) (А) (З) (В) (Г) (Д) (Е) (Є)

Стратегія розвитку міста Суми до 2030 року (визначає візію подальшого розвитку громади протягом найближчих років та служить основою для досягнення стійкого розвитку міста)

(Ж) (А) (З) (В) (Г) (Д) (Е) (Є)

Про затвердження бренду міста Суми (сприяє розвитку та просуванню міста, включаючи елементи візуальної концепції та комунікаційної стратегії)

(Ж) (Г) (Д) (Г)

Положення про управління стратегічного розвитку міста Сумської міської ради (визначає основні принципи та завдання Управління щодо реалізації стратегічних ініціатив для досягнення цілей розвитку міста)

(Ж) (В) (Г) (Г) (Д) (Є)

Положення про Координаційну раду з впровадження Стратегії розвитку міста Суми до 2030 року (відповідає за координацію та контроль за виконанням стратегічних завдань розвитку міста)

(Є) (Г) (Б)

Положення про порядок використання бренду міста Суми (регулює використання бренду міста та збереження його ідентичності в різних контекстах, включаючи туризм та рекламу)

(Є) (Ж) (Д)

Положення про Координаційну раду з впровадження бренду міста Суми (відповідає за збереження та підсилення іміджу міста через визначення стратегій використання бренду в різних сферах діяльності)

(Є) (Г) (Б)

Економіка: виробництво, торгівля, послуги, зайнятість, інвестиції (А)

Безпека та правопорядок: поліція, протипожежна та аварійно-рятувальна служби, правова підтримка (Б)

Інфраструктура: транспортна, комунікаційна, енергетична, водопостачання та водовідведення, житлове будівництво (В)

Інновації та технологічний розвиток: розвиток нових технологій, інформаційні технології, стартапи (Г)

Міжнародні відносини та співробітництво: діяльність муніципальних органів, прийняття рішень (Г)

Соціальна сфера: освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, культура, спорт (Д)

Екологія та природокористування: збереження природних резерватів, очищення повітря та води, відходи (Е)

Міське самоврядування та управління: діяльність муніципальних органів, прийняття рішень (Є)

Туризм та гостинність: розвиток туристичної індустрії, готельний бізнес, ресторани (Ж)

Урбаністичне планування: розташування будівель та споруд, ландшафтний дизайн, зонування (З)

Рис. 1. Розмежування впливу на громадське життя ТГ стратегічних документів

На основі аналізу тенденцій, чинників та прогнозних сценаріїв робоча група внесла зміни до структури оперативних

цілей та завдань Стратегії. Було визначено чотири головні напрями розвитку громади: доступність; громада для людей; конкурентоспроможна економіка; ефективне управління. Для відновлення економіки необхідно створити нові підходи до освіти з орієнтацією на запити місцевих підприємств, спрощення дозвільних процедур, сприяння залученню міжнародних інвестицій, розвиток туристичного потенціалу громади, інвестиції в інфраструктуру, формування позитивного іміджу. Ефективне управління передбачає громадський контроль, використання сучасних інструментів управління, розвиток принципів цифрового урядування, перебудову процесів, єдиний цифровий обіг даних та документів, розвиток партиципації, обмін досвідом та впровадження міжнародних стандартів управління.

СИЛЬНІ СТОРОНИ

- **ініціативність та патріотизм громадянських спільнот**
- інфраструктура для розвитку спорту
- **приток молодого населення**
- **мережа освітніх закладів**
- фонд автентичних архітектурно-історичних пам'яток
- видатні історичні постаті як культурна цінність
- іновації в сфері туризму
- **академічний та науково-дослідницький потенціал**
- **участь бізнесу в структурі міської економіки**
- природно-ресурсний потенціал

СЛАБКІ СТОРОНИ

- незручне залізничне сполучення
- **релокація локальних підприємств**
- низький рівень розвитку інфраструктури
- **низький рівень інклюзії**
- **відсутність системного підходу до створення умов розвитку підприємництва**
- **«тіньова економіка»**
- **міграція населення**
- **руйнування інфраструктури**
- зниження купівельної спроможності населення

Рис.2. Сильні та слабкі сторони СМТГ у 2021р та 2023 р.*

*жирним виділено – 2023 р.

Громада для людей потребує розвитку транспортної, житлової, енергетичної та екологічної інфраструктури; розвиток системи охорони здоров'я, зокрема первинної медичної допомоги; системи освіти, зокрема позашкільної та професійної. Безпека мешканців громади є пріоритетом. А унікальна місцева культура має стати фундаментом реального бренду міста та громади. Основні заходи, які необхідно впровадити для покращення доступності: розвиток транспорту; розвиток цифровізації; впровадження інклюзивних стандартів у будівництві та облаштуванні публічної інфраструктури.

Висновки. Робота з відновлення та розвитку територіальної громади повинна бути адаптована до визначених потреб та умов функціонування громади. Зазначені зміни у стратегічних документах повинні бути внесені не тільки як реакція на виклики нової реальності, але і для забезпечення збалансованого розвитку, сприяючи зростанню фінансової та інституційної спроможності громади.

Список бібліографічного опису

1. Статут територіальної громади міста Суми. Інформаційний портал Сумської міської ради. URL: <https://smr.gov.ua/uk/dokumenti/statut-mista/71-statut-mista.html>
2. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report.pdf
3. Стратегія розвитку Сумської міської територіальної громади до 2027 року (нова редакція) URL: https://docs.google.com/viewer?url=http://smr.gov.ua/images/Strategia_rozvytku_do_2027.pdf&embedded=true
4. Реєстр чинних нормативних актів. Інформаційний портал Сумської міської ради. URL: <https://smr.gov.ua/uk/dokumenti/reestr-chynnyh-normativnikh-aktiv.html>
5. Положення про управління стратегічного розвитку міста Сумської міської ради, Сумська міська рада, рішення від 19.12.2018 № 4419-МР
6. План місцевого економічного розвитку міста Суми, Сумська міська рада, рішення від 06.08.2019 № 5480-МР
7. Стратегія розвитку міста Суми до 2030 року, Сумська міська рада, рішення від 24.12.2019 № 6246 - МР
8. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР: станом на 3 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>

9. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 : станом на 17 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>

10. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII : станом на 20 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

11. Статус і повноваження виконавчих органів міської ради. Інформаційний портал Сумської міської ради. URL: <https://smr.gov.ua/uk/miska-vlada/vikonavchi-organi/45-vikonavchi-organi.html>

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій. Закон України № 2389-IX від 09.07.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

13. Програма з відновлення України Міністерства розвитку громад та територій України. URL: <https://www.minregion.gov.ua/>

14. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад. Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 21.12.2022р. №265. URL: <https://www.minregion.gov.ua/>

15. Про засади державної регіональної політики. Закон України № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій. Закон України № 2389-IX від 09.07.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

17. Підсумки роботи департаменту - Департамент соціального захисту населення Сумської міської ради. *Департамент соціального захисту населення Сумської міської ради*. URL: <https://dszn.smr.gov.ua/pidsumki-roboti/>

18. Про внесення змін до Програми економічного і соціального розвитку Сумської міської територіальної громади на 2023 рік, затвердженої рішенням Сумської міської ради від 14 грудня 2022 року № 3310 - МР : РІШЕННЯ від 25.01.2023 р. № № 3399 - МР

References

1. Statut terytorialnoi hromady mista Sumy. Informatsiinyi portal Sumskoi miskoi rady. URL: <https://smr.gov.ua/uk/dokumenti/statut-mista/71-statut-mista.html>

2. Zvit pro priami zbytku infrastruktury vid ruinuvan vnaslidok viiskovoi ahresii rosii proty Ukrainy za rik vid pochatku povnomasshtabnoho vtorhnnennia. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report.pdf

3. Stratehiia rozvytku Sumskoi miskoi terytorialnoi hromady do 2027 roku (nova redaktsiia) URL: https://docs.google.com/viewer?url=http://smr.gov.ua/images/Strategia_rozvytku_do_2027.pdf&embedded=true

4. Reiestr chynnykh normatyvnykh aktiv. Informatsiinyi portal Sumskoi miskoi rady. URL: <https://smr.gov.ua/uk/dokumenti/reestr-chynnyh-normativnykh-aktiv.html>

5. Polozhennia pro upravlinnia stratehichnoho rozvytku mista Sumskoi miskoi rady, Sumska miska rada, rishennia vid 19.12.2018 № 4419-MR

6. Plan mistsevoho ekonomichnoho rozvytku mista Sumy, Sumska miska rada, rishennia vid 06.08.2019 № 5480-MR

7. Stratehiia rozvytku mista Sumy do 2030 roku, Sumska miska rada, rishennia vid 24.12.2019 № 6246 - MR

8. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 r. № 280/97-VR: stanom na 3 serp. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text>

9. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022 r. № 64/2022 : stanom na 17 serp. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>

10. Pro pravovyi rezhyv voiennoho stanu : Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 r. № 389-VIII : stanom na 20 serp. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

11. Status i povnovazhennia vykonavchykh orhaniv miskoi rady. Informatsiinyi portal Sumskoi miskoi rady. URL: <https://smr.gov.ua/uk/miska-vlada/vikonavchi-organi/45-vikonavchi-organi.html>

12. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zasad derzhavnoi rehionalnoi polityky ta polityky vidnovlennia rehioniv i terytorii. Zakon Ukrainy № 2389-IX vid 09.07.2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

13. Prohrama z vidnovlennia Ukrainy Ministerstva rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy. URL: <https://www.minregion.gov.ua/>

14. Pro zatverdzhennia Metodychnykh rekomendatsii shchodo poriadku rozroblennia, zatverdzhennia, realizatsii, provedennia monitorynhu ta otsiniuvannia realizatsii stratehii rozvytku terytorialnykh hromad. Nakaz Ministerstva rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy vid 21.12.2022r. №265. URL: <https://www.minregion.gov.ua/>

15. Pro zasady derzhavnoi rehionalnoi polityky. Zakon Ukrainy № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

16. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zasad derzhavnoi rehionalnoi polityky ta polityky vidnovlennia rehioniv i terytorii. Zakon Ukrainy № 2389-IX vid 09.07.2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

17. Pidsumky roboty departamentu - Departament sotsialnoho zakhystu naselennia Sumskoi miskoi rady. Departament sotsialnoho zakhystu naselennia Sumskoi miskoi rady. URL: <https://dszn.smr.gov.ua/pidsumki-roboti/>

18. Pro vnesennia zmin do Prohramy ekonomichnoho i sotsialnoho rozvytku Sumskoi miskoi terytorialnoi hromady na 2023 rik, zatverdzhenoї rishenniam Sumskoi miskoi rady vid 14 hrudnia 2022 roku № 3310 - MR : RIShENNIa vid 25.01.2023 r. № № 3399 - MR